

SOLIDARITEIT IN SUPERDIVERSITEIT

In de voorbije vier jaar zette een multidisciplinair team in Vlaanderen en Brussel een grootschalig onderzoek op naar het samenleven in superdiversiteit. Hoe komt solidariteit tot stand die etnische, economische en culturele grenzen overstijgt?

In de meest algemene zin gaat solidariteit om het delen en herverdelen van middelen vanuit een gevoel van lotsverbondenheid en loyaliteit. Het kan gaan om het delen van materiële middelen, maar ook van immateriële zaken zoals tijd.

Het maatschappelijke debat over solidariteit wordt sterk bepaald door de vraag of migratie een gevoel van lotsverbondenheid en loyaliteit in de weg staat. Zeker aan de rechterkant van het politieke spectrum zien politici de totstandkoming van een superdiverse samenleving als een bedreiging voor de solidariteit. Wilders, Le Pen en Dewinter bereiken een electoraat dat superdiversiteit – en moslims in het bijzonder – als een gevaar voor de sociale cohesie beschouwt. Voor hen is het problematisch dat mensen met verschillende achtergronden naast elkaar leven en op sommige vlakken een verschillend normen- en waardenkader aanhangen.

Ook onder academici heerst pessimisme over de samenhang in etnisch-cultureel heterogene samenlevingen. Zo stelt Robert Putnam op basis van onderzoek naar sociaal kapitaal in de Verenigde Staten dat immigratie op lange termijn misschien wel culturele en economische voordelen oplevert, maar dat het op korte termijn de sociale cohesie op wijkniveau aantast. Volgens hem gedragen de bewoners van etnisch gemengde buurten zich als schildpadden: ze trekken zich terug uit hun leefomgeving, hebben minder vrienden, zijn minder gelukkig, kijken meer TV, hebben minder vertrouwen in hun medemens en zijn minder altruïstisch.

Op een hoger schaalniveau lijkt de groeiende superdiversiteit

ook de solidariteit van de welvaartsstaat in een crisis te storten. Onderzoekers vragen zich bijvoorbeeld af hoe herverdeling van middelen georganiseerd kan worden met mensen die slechts tijdelijk op het grondgebied verblijven. Wanneer grenzen poreus zijn voor goederen, diensten en mensen, is het moeilijker om solidariteit binnen een begrensde territorium op te zetten. Grote delen van de bevolking hebben namelijk levens, identiteiten en belangen die de grenzen van de natiestaat overschrijden. Sommigen voelen zich minstens even lotsverbonden met hun familie, vrienden en kennissen in hun land van herkomst als met hun buurmensen en -vrouwen in het land van aankomst.

Anno 2017 wordt het idee dat een solidaire samenleving zich kan enten op de culturele homogeniteit en de territorialiteit van een staat dus steeds minder houdbaar. Landen slagen er steeds minder in om het solidariteitsgevoel binnen hun grenzen aan te wakkeren op basis van de gedachte dat bewoners lotsverbonden zijn door hun gedeelde cultuur en identiteit. Wat zet burgers met een verschillende geschiedenis en culturele achtergrond dan wel aan om te delen? Hoe komt solidariteit in superdiversiteit tot stand? En hoe kan op dit proces ingegrepen worden?

De voorbije vier jaar gingen onderzoekers van het DieGem project in Vlaanderen en Brussel op zoek naar een antwoord op deze vragen. Dit artikel stelt kort het project voor, samen met drie handvatten om werk te maken van solidariteit in superdiversiteit.

Het DieGem-onderzoek

Eerder dan na te denken over manieren waarop de welvaartsstaat zich kan aanpassen aan superdiversiteit en transnationaliteit, gooit het DieGem-onderzoek het over een andere boeg. Het uitgangspunt daarbij is dat we het tijdruimtelijk kader om naar solidariteit te zoeken moeten verschuiven. Het onderzoek richt zich niet op het territorium van de natiestaat, maar op de voetbalvelden, de jeugdhuizen, de fabrieken, de klassen of de buurtpleintjes waar mensen met superdiversiteit geconfronteerd worden. De focus ligt ook niet langer op de *longue durée* van over generaties heen doorgegeven samenlevingsverbanden, maar op de heel concrete praktijken die zich op dit ogenblik op die plaatsen ontwikkelen. Door te focussen op het hier en nu, blijft de drempel voor solidariteit laag. Precies omdat plaats vaak het enige is wat we nog delen, is het een interessant vertrekpunt voor innovatieve vormen van solidariteit die etnische, culturele, sociale en economische grenzen overstijgen.

Om te verifiëren of deze hypothese klopt, en zo ja, hoe solidariteit in superdiversiteit dan precies tot stand komt, is er veldonderzoek opgezet in twintig verschillende plaatsen. Onderzoekers waren bijvoorbeeld aan de slag in een sociale woonwijk in Genk, in de kantine van een Antwerpse voetbalclub en in een solidair woonproject in Sint-Niklaas. In twaalf casestudies deden ze ook actie-onderzoek. Door als onderzoeker zelf betrokken te raken bij interventies die het samenleven in diversiteit beïnvloeden, wilden ze meer te weten komen over de manieren waarop de totstandkoming van solidariteit in diversiteit beïnvloed kan worden.

Dit artikel presenteert een aantal besluiten van het DieGem-onderzoek. Meer concreet wordt gefocust op drie handvatten om solidariteit in superdiversiteit te bewerkstelligen. Deze handvatten zetten in op het verschil tussen integratie en transformatie, burgerschapspraktijken en de pedagogiek van solidariteit.

Het is nodig om de structuren van de maatschappij te 'ontregelen'

Vorbij integratie: transformatie

Het eerste handvat berust op het werk van Nancy Fraser. Volgens deze Amerikaanse socialistische feministe bestaan er twee verschillende manieren om sociaal onrecht aan te pakken. Langs de ene kant zijn er integratieve oplossingen. Die corrigeren ongelijke uitkomsten van sociale arrangementen zonder de onderliggende logica in vraag te stellen. Als voorbeeld verwijst ze naar de welvaartsstaat. Die biedt een antwoord op de ongelijkheid die eigen is aan het kapitalisme door een deel van de maatschappelijke meerwaarde te herverdelen, maar zonder fundamenteel te morrelen aan het productiesysteem dat die ongelijkheid creëert en bestendigt. Langs de andere kant bestaan transformatieve remedies. Die bestrijden ongelijkheden precies door de onderliggende systemen te veranderen. Fraser verwijst in dit verband naar een economie die op socialistische leest is geschoeid. Om ongelijkheid aan te pakken, moet dan gans het kapitalistisch systeem op de schop.

Nieuwkomers worden in onze maatschappij geconfronteerd met verschillende vormen van onrecht. Daarbij valt niet alleen te denken aan socio-economische achterstelling, maar ook aan discriminatie op basis van geloof, huidskleur of afkomst. De bestaande beleidskaders om dit onrecht te bestrijden, zetten vooral in op integratie. Eerder dan de bestaande samenleving

fundamenteel aan te passen aan een superdiverse bevolking, probeert men nieuwkomers zo goed en zo kwaad als het kan een plaats te geven in de samenleving zoals die nu bestaat. Woorden als inburgering en inclusie wijzen hier ook op.

De realiteit van superdiversiteit vereist echter een draagvlak om de heersende consensus over het samen leven op losse schroeven te zetten. Solidariteit in superdiversiteit kan niet altijd beperkt blijven tot een inpassing in het bestaande systeem. Van solidariteit kan in vele gevallen juist pas sprake zijn als er een bereidheid is om de regels, de normen, de verwachtingen en de structuren die het samenleven op een bepaalde plaats vorm geven fundamenteel aan te passen.

Neem het Torekesproject in de Gentse Rabotbuurt. In de kern was dit project gericht op de integratie van buurtbewoners via het middel van een complementaire munt. Uiteindelijk resulteerde het echter in een kritisch perspectief op de gangbare definities van arbeid en wie daarvan uitgesloten wordt. In het project zat namelijk een pleidooi om werk op een andere manier te waarderen en te organiseren, met meer vrijheid voor de werknemer zelf. Op dezelfde manier zagen we in het onderzoekswerk bij Chirojeugd Vlaanderen een bereidheid om het jeugdbewegingsmodel te herdenken en te transformeren.

In verschillende cases binnen het onderzoeksproject bestond er wel een spanningsveld tussen integratie en transformatie. Op Mater Dei, een katholieke basisschool in Leuven, was er bijvoorbeeld een conflict tussen een groep radicale hervormers en een groep die wilde vasthouden aan datgene wat al was. Vanaf het moment dat de schoolpopulatie fundamenteel was gewijzigd, vond de eerste groep het nodig om de bestaande educatieve en organisatorische praktijken helemaal te herzien. Volgens de anderen was het de taak van de school om de groeiende groep kansarmen en anderstaligen zo goed mogelijk te integreren in de bestaande aanpak. Dit ging gepaard met sterke meningsverschillen over de pedagogische onderbouw, de didactische aanpak, de communicatie naar de ouders, de inning van de schoolrekeningen, de erkenning van culturele verschillen en de opzet van ouderparticipatie. Uiteindelijk werd de visie doorgedruwd dat het onmogelijk was de dingen te blijven doen zoals ze tot dan gedaan werden. Als onderzoekers zagen we heel wat solidariteit in de bereidheid van directie en leerkrachten om tijd, middelen en energie te steken in het in vraag stellen van de bestaande schoolstructuren om ze op de leest van een superdiverse groep leerlingen te schoeien.

Burgerschap als praktijk

Een tweede handvat om solidariteit in superdiversiteit te bewerkstelligen ent zich op burgerschap als praktijk. Dit relateert aan de vraag wie het initiatief neemt om een andere, meer solidaire samenleving vorm te geven. Het vertrekpunt voor de conceptualisatie van burgerschap als praktijk is dat nieuwkomers doorgaans niet als volwaardige burgers behandeld worden. Ze ontberen heel wat rechten en maken geen deel uit van de natiestaat-gemeenschap waarbinnen sterke vormen van solidariteit worden opgezet.

Uiteraard wil dit niet zeggen dat zogenaamde niet-burgers niet het voortouw zouden kunnen nemen bij het opzetten van solidariteitspraktijken. Zie bijvoorbeeld de casestudie in het Brusselse Maximiliaanpark. Toen daar in augustus 2015 een informeel vluchtelingenkamp ontstond, kwamen vijf Brusselse mannen zonder wettig verblijf onmiddellijk in actie. Onder de naam CollectActif organiseerden ze sinds 2013 al volkskeukens met voedseloverschotten. In het park bereidden ze in een inderhaast bijeen getimmerde veldkeuken drie maaltijden per dag voor honderden gestrande vluchtelingen.

Verder bouwend op het werk van Engin Isin, interpreteerden wij de daden van CollectActif als een sterk voorbeeld van burgerschap als praktijk. Met dit begrip verwijst de Turks-Canadese politiek wetenschapper naar de momenten waarop actoren verworden

HIVSET: OKAN-leerlingen op de speelplaats.
Foto: Collective Krasny

Door te focussen op het hier en nu, blijft de drempel voor solidariteit laag

tot actieve burgers. Ze doen dit door onrecht op de agenda te zetten, door rechten op te eisen en door claims te leggen op een meer rechtvaardige en meer solidaire samenleving. Voor Isin is burgerschap dus geen vaststaand gegeven, maar iets dat continu wordt gerealiseerd in dagelijkse praktijken.

Het voorbeeld van Collectif Actif illustreert dat ook mensen zonder wettige verblijfsstatus daden van burgerschap kunnen opzetten. Door zich als burgers te gedragen – ook al is het officiële staatsburgerschap hen niet gegund – dagen ze de institutie van burgerschap uit. Door in het economische hart van Brussel, net tegenover de Dienst Vreemdelingenzaken, op een zeer zichtbare manier een taak van de overheid uit te voeren, eisen zij niet alleen voor zichzelf, maar ook voor de talloze vluchtelingen die naar Europa komen, een plaats op. Enerzijds kan hierin een claim op integratie gezien worden: het verlangen om formeel burgers te worden van de samenleving. Anderzijds houdt dit ook een duidelijke eis op transformatie in: de noodzaak van een radicaal anders asiel- en migratiesysteem.

De pedagogiek van solidariteit

Traditioneel draait burgerschapsleren om de reproductie van de gedrags- en waardepatronen van een nationale gemeenschap. Op basis van een vast curriculum worden burgers gesocialiseerd binnen de normen, de waarden, de regels en de gewoonten die gelden in de maatschappij, zoals bijvoorbeeld binnen het onderwijs (zie ook AGORA 2016-2 over Geo Onderwijs). Van nieuwkomers die hier niet opgroeiden, wordt verwacht dat ze een inburgeringstraject volgen om dezelfde waarden en de gebruiken eigen te maken.

De verschuiving van burgerschap als status naar burgerschap als praktijk veronderstelt een nieuw perspectief op burgerschapsleren. Het vertrekpunt daarvoor is dat burgerschap niet top-down wordt bijgebracht, maar dat het onlosmakelijk verbonden is met de inspanningen van burgers om sociale kwesties in het hier en nu te adresseren. Het doel is dat burgers telkens een nieuwe interpretatie aan burgerschap geven als antwoord op nieuwe maatschappelijke uitdagingen. Zo kan solidariteit op haar beurt een nieuwe invulling krijgen.

Om solidariteit op basis van burgerschapspraktijken tot stand te brengen zijn verschillende leerprocessen van belang. In deze leerprocessen zien we een derde handvat om solidariteit in superdiversiteit te bewerkstelligen. Ten eerste is er kwalificatie: het opdoen van kennis over andere culturen, gewoonten en gebruiken en het aanleren van vaardigheden en attitudes. Hoe gaat het er in

Syrië aan toe? Wat is het Offerfeest precies? Hoe spreek ik met iemand die het Nederlands nog niet machtig is? Hoe ga ik om met interculturele conflicten? Naast kwalificatie, speelt ook socialisatie een rol. Het gaat dan niet om socialisatie binnen een vooraf afgebakende gemeenschap met duidelijke identiteitskenmerken, maar om het deel leren uitmaken van een superdiverse gemeenschap zonder eeuwenlange voorgeschiedenis.

De Nederlandse onderwijsfilosoof Gert Biesta dringt echter aan om kritisch te staan ten opzichte van praktijken die enkel inzetten op kwalificatie en socialisatie. Kennisoverdracht, groepsvorming en het aanleren van vaardigheden kunnen belangrijk zijn in de totstandkoming van solidariteit, maar in veel casestudies bleek een derde vorm van leren inderdaad onontbeerlijk. In Biestiaanse termen gaat het dan om 'subjectificatie'. Dit komt tot stand wanneer mensen worden uitgedaagd om hun identiteit en positie in de wereld te herbekijken, om hun eigen denkkaders in vraag te stellen en om dominante handelingspatronen te doorbreken. Een leider van een Chirogroep in Molenbeek vertelde bijvoorbeeld: "Voor mij is diversiteit niet een ander leren kennen, maar vooral zelf leren kennen en zelf in vraag gesteld worden". Deze uitspraak raakt aan de kern van subjectificatie. In het contact met superdiversiteit stellen mensen hun gewone manier van spreken en handelen in vraag. Zo worden ze een ander mens of subject.

In meerdere cases binnen het onderzoeksproject was er een terughoudendheid om subjectificatie actief te stimuleren. Bijvoorbeeld bij HIVSET, een katholieke middelbare school in Turnhout, die ook verschillende onthaalklassen voor anderstalige nieuwkomers (OKAN) herbergt. Tegen alle verwachtingen in waren er in het schooljaar 2011-2012 maar liefst 126 inschrijvingen van OKAN-ners op een totaal van 400 leerlingen. De directie ging toen op zoek naar scholen in de regio die mee wilden werken aan het opstellen van een spreidingsplan. Dit plan werd niet alleen opgezet omwille van een gebrek aan lokalen, leerkrachten en draagkracht, maar ook uit vrees om de denkbeelden van autochtone leerlingen te moeten doorbreken. Zolang minderheden in de minderheid blijven, kan van hen verwacht worden dat zij zich socialiseren binnen de heersende normen en waarden. Als minderheden in de meerderheid komen, worden ook de autochtone leerlingen gedwongen om hun eigen gedachtegoed en normen en waarden in vraag te stellen. De school wilde dit proces van subjectificatie liever vermijden.

Bij burgerrechtenbeweging Movement X wordt wel expliciet ingezet op subjectificatie. De leden gaan ervan uit dat ons wereldbeeld nogal te vaak bepaald wordt door stereotypes. Zo dagen gekleurde leden in de discussie rond Zwarte Piet hun blanke mede-activisten bijvoorbeeld uit om een kritische positie in te nemen ten opzichte van gebruiken die zij van kinds af aan als vanzelfsprekend hebben ervaren. Om uitsluiting en discriminatie tegen te gaan, vindt Movement X het nodig om een nieuwe taal te ontwikkelen die een ander mensbeeld mogelijk maakt. Maatschappelijke labels als 'allochtoon' en 'autochtoon' worden daarbij verworpen om mensen wakker te schudden en schijnbare banaliteiten in vraag te stellen. Voor Movement X is dit soort van subjectificatie een vitale opstap naar burgerschapspraktijken en solidariteit.

Voorbij sociale cohesie

In relatie tot superdiversiteit hebben zowel academici als beleidsmakers het veel sneller over 'sociale cohesie' dan over solidariteit. In essentie gaan beide begrippen nochtans over hetzelfde: de relatie tussen de burger als individu en de samenleving als geheel. Wat is de lijm of het cement dat een samenleving samenhoudt? Welke verbindingen, verbanden, netwerken en relaties geven samenhang aan een maatschappij? Wanneer engageren mensen zich voor de mensen rondom hen?

Vier jaar DieGem-onderzoek leert ons dat solidariteit en sociale cohesie een verschillend antwoord bieden op deze vragen. Terwijl

inclusie, inburgering en integratie dikwijls in één adem genoemd worden met sociale cohesie, blijkt transformatie doorslaggevend voor solidariteit. Het doel is niet om zo lang mogelijk het status quo in de samenleving te verdedigen. Superdiversiteit daagt de gewone gang van zaken op school, op straat, op het werk en in de vrije tijd uit. Transformatie is daarom een eerste handvat in de richting van een meer rechtvaardige en meer solidaire samenleving.

Om tot die transformatie te komen, zijn de twee andere bovengenoemde handvatten van belang. Solidariteit wordt pas politiek, en omhelst daarbij dus ook burgerschap, als kwesties die als onrechtvaardig, onverantwoord of discriminerend worden ervaren bespreekbaar gemaakt worden. Dit gebeurt in burgerschapspraktijken. Eerder dan op zoek te gaan naar een consensus en gedeelde normen en waarden – zoals de pleitbezorgers van sociale cohesie voorstellen – is het nodig om de structuren van de maatschappij in vraag te stellen en te 'ontregelen'. Daarom gaat solidariteit dikwijls gepaard met conflict en contestatie. Het opzetten van burgerschapspraktijken – door wie dan ook – kan de sociale cohesie voor een tijdje ondermijnen.

Uiteraard monden burgerschapspraktijken niet zomaar uit in solidariteit. Dit vereist van alle betrokkenen een engagement om het eigen gelijk aan de kant te schuiven en zich te laten uitdagen door de overtuigingen van anderen. Om daartoe te komen is het niet voldoende om kennis en vaardigheden te verwerven (kwalificatie). Er is ook meer nodig dan dat mensen leren deel uit te maken van tradities en belangrijk geachte praktijken in onze samenleving (socialisatie). Pas wanneer mensen ertoe komen posities en gangbare manieren van handelen in vraag te stellen via processen van subjectificatie krijgen innovatieve vormen van solidariteit een kans.

Solidariteit in superdiversiteit kan niet altijd beperkt tot het bestaande systeem

Deze innovatieve vormen van solidariteit kunnen best gezien worden als een uitnodiging om bestaande vormen van solidariteit te bevragen en waar nodig te herdenken. We zien die nieuwe vormen van solidariteit in diversiteit als aanvullend en versterkend ten aanzien van de oudere vormen van solidariteit. Nu worden die al te dikwijls naast de meetlat van de nationale verzorgingsstaat gelegd en afgedaan als louter 'liefdadigheid' en 'te weinig structureel'. Wie de geschiedenis van de welvaartsstaat kent, weet dat heel lokale spaarkassen die ontstonden op basis van het delen van een werkplaats uiteindelijk resulteerden in structurele oplossingen

die verschillende generaties overbruggen. Op dezelfde manier zijn we ervan overtuigd dat de innovatieve vormen van solidariteit in superdiversiteit die wij detecteerden de kiem in zich dragen van een meer rechtvaardige en meer solidaire samenleving.

Dit artikel is een ingekorte en aangepaste versie van de eerste twee hoofdstukken van het DieGem-boek dat in oktober 2017 bij Acco verschenen is. Op www.solidariteitdiversiteit.be valt meer te lezen over het DieGem project. Je vindt er ook een praktijkenbank met een uitgebreide beschrijving van alle case-studies.

Literatuurselectie

- Biesta, G. (2011) Learning democracy in school and society: Education, lifelong learning and the politics of citizenship. Rotterdam: Sense Publishers.
- Fraser, N. (1995) From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a 'postsocialist' age. *New Left Review* 212, pp. 68–93.
- Isin, E. F. & G. Nielsen (2008) Acts of citizenship. Londen: Zed Books.
- Oosterlyncx, S., M. Loopmans, N. Schuermans, J. Vandenabeele & S. Zemni (2016) Putting flesh to the bone: looking for solidarity in diversity, here and now. *Ethnic and Racial Studies*, 39, nr. 5, pp. 764–782.
- Schuermans, N., M. Jans, J. Vandenabeele, S. Oosterlyncx & D. Holemans (2017) Solidariteit in superdiversiteit. Leuven: Acco.

Nick Schuermans (Nick.Schuermans@vub.ac.be) was wetenschappelijk coördinator van het DieGem-project. Hij werkt nu op het interdisciplinaire Cities and newcomers programma aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij is ook redactie-adviseur van AGORA Magazine.

Stijn Oosterlyncx (Stijn.Oosterlyncx@uantwerpen.be) was hoofdpromotor van het DieGem project. Als stadsocioloog coördineert hij het onderzoekscentrum OASeS aan de Universiteit Antwerpen. Hij is ook voorzitter van het Antwerp Urban Studies Institute.

Thomas Swerts (Thomas.Swerts@uantwerpen) was als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het DieGem project. Bij OASeS doet hij op dit moment onderzoek naar de uitdagingen van het middenveld binnen het kader van het CSI Flanders project. Aan de Universiteit van Luik doceert hij ook een vak over Undocumented migration, social movements and public policy.

Joke Vandenabeele (Joke.Vandenabeele@ped.kuleuven.be) was één van de promotoren van het DieGem-project. Ze is hoofddocent aan het Laboratorium Educatie en Samenleving (KU Leuven). Marc Jans (marc.jans@socius.be) was valorisatiecoördinator van het DieGem-project. Hij is stafmedewerker Onderzoek bij Socius.

Meter Deel, Een basisschool in Leuven